

**ПРАВО НАРОДІВ (НАЦІЙ) НА САМОВИЗНАЧЕННЯ
ТА НЕМОЖЛИВІСТЬ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ**

Статтю присвячено проблемі визначення правових рамок реалізації права народів (націй) на самовизначення. Проаналізовано поняття, які утворюють підґрунтя принципу самовизначення народів. Проведено дослідження позицій відомих вітчизняних і зарубіжних учених стосовно поставлених питань. Зроблено висновок про визнання чинної сьогодні концепції права народів на самовизначення нежиттєздатною та поставлено завдання щодо створення нової концепції, здатної вирішити наявні етнічні конфлікти й запобігти виникненню нових.

Ключові слова: право народів на самовизначення, народ, сецесія, автономія, міжнародне визнання, відділення, територіальна цілісність, суверенітет.

Статья посвящена проблеме определения правовых рамок права народов (наций) на самоопределение. Проанализирована существующая нормативная и научная база, осуществлен анализ понятий, которые образуют фундамент принципа самоопределения народов. Проведено исследование позиций известных отечественных и зарубежных учёных относительно поставленных вопросов. Сделан вывод о признании существующей сегодня концепции права народов на самоопределение нежизнеспособной и поставлена задача создания новой концепции, способной решить существующие этнические конфликты и предупредить возникновение новых.

Ключевые слова: право народов на самоопределение, народ, сецессия, автономия, международное признание, отделение, территориальная целостность, суверенитет.

The article is devoted to the problem of determining the legal framework for the realization of the right of peoples (nations) to self-determination. The analysis of the concepts that form the basis of the principle of peoples to self-determination was made. The research of the positions of well-known native and foreign scientists related to the raised questions was carried out. The conclusion was made that the current concept of the right of peoples to self-determination was non-viable and the task was to create a new one, which would be able to solve existing ethnic conflicts and prevent the emergence of new ones.

Key words: the right of peoples to self-determination, people, secession, autonomy, international recognition, separation, territorial integrity, sovereignty.

Вступ. Події останніх років у світі змусили повернутися до питання права народів (націй) на самовизначення (далі – ПНС). За останні 25–30 років розпалося декілька великих держав, на території яких проживало багато народів, утворилися як легальні (зі статусом суб'єкта міжнародних правовідносин), так і невизнані суб'єкти. Останні також активно претендують на статус суб'єктів міжнародних правовідносин і вимагають визнання їх суверенітету. Головним їх аргументом є саме закріплене в Статуті ООН та інших міжнародних актах право на самовизначення.

Також у багатьох країнах виникають етнічні конфлікти, сторони яких звертаються до вищезгаданого принципу міжнародного права (далі – МП). Деякі вимагають утворення нової, окремої держави, деякі – розширення автономії. Проте наявна нормативна та наукова база не надає чіткої відповіді на багато запитань, які стосуються порядку й умов реалізації ПНС.

Така невизначеність не тільки утворює проблеми для територіальної цілісності й суверенітету наявних держав, а й дає можливість маніпулювати поняттями народів (націй) і їхнього права на самовизначення (як це робить РФ на сході України).

Дослідженням цього питання займалися такі вчені, як Р. Тузмухамедов, Е. Грос Еспіель, Ю.Г. Барсегов, М. Коксенніємі, М. Померанс, О. Остеруд, О.В. Тарасов, Р. Хіггінс, Д.В. Грушкін, А. Етціоні, А. Ріго Суредра, А. Кассезе, Дж. Джекобсон і деякі інші.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз чинної нормативно-правової та наукової бази для виокремлення суттєвих елементів концепції ПНС і її проблем, які виявилися на практиці. Кінцева мета – надати відповідь на питання, чи є ця концепція життєздатною, чи здатна вона слугувати на користь тим цілям, задля яких приймалась, або від неї варто відмовитися.

Результати дослідження. Право народів (націй) на самовизначення сьогодні вважається одним із найважливіших надбань міжнародного права, яке забезпечило можливість мільйонам людей реалізувати свої права. На сьогоднішній день потреба в існуванні дієвого механізму вирішення етнічних спорів стоїть дуже гостро, оскільки існує велика кількість територій, статус яких уже досить тривалий час не вдається чітко визначити. До них можна зарахувати: Західну Сахару (САДР), Сомаліленд тощо. Окрім того, досить багато територій стоять на межі етнічних конфліктів. Проте на практиці дискусійним є питання, чи взагалі здатне право націй на самовизначення стати саме *дієвим* засобом для розв'язання етнічних конфліктів.

Зокрема, багато вчених зауважують, що саме поняття права народів на самовизначення має політичний відтінок, а тому спроби надати йому чіткого визначення, а також підходи до вирішення питання про розмежування права на самовизначення зі злочинами (такими як сепаратизм і злочини проти територіальної цілісності) прямо залежать від наявної політичної ситуації. М. Померанс відзначав небезпеку «подвійних стандартів», яку несе в собі надана ООН концепція. Він уважав, що натепер вона не створює реальних можливостей для конструктивного й мирного врегулювання конфліктних ситуацій [1, с. 73], що самовизначення слугує більше лозунгом, ніж реально діючою правовою категорією.

Деякі вчені також дотримуються думки, що, відштовхуючись від конкретних історичних прикладів, право на самовизначення народів вступає в колізію з проголошеними цілями ООН, оскільки створює підґрунтя для конфліктів і маніпуляцій. Як одну з найбільш вагомих для цього причин вони вказують відсутність легального тлумачення дефініцій (зокрема поняття «народ (нація)» в документах ООН. До таких учених належать Дж. Вержійль, Р. Емерсон, Н. Глейзер, К. Іглтон, А. Етціоні та М. Коксенніємі.

Другим після надання офіційного тлумачення термінів є питання про форму самовизначення. Адепти теорії прямого застосування принципу самовизначення виділяють дві форми: сепаратизм, тобто «зовнішнє самовизначення», і «внутрішнє самовизначення» у формі автономії. Третє питання стосується можливих шляхів розвитку цих територій після визначення форми їх існування. Отже, щоб установити правові рамки поняття права на самовизначення, варто послідовно відповісти на ці питання.

Отже, поняття «народ» не надається ані ООН, ані будь-якою іншою міжнародною міжурядовою або неурядовою організацією. Відтак існує можливість для маніпулювання та вільного тлумачення терміна. Уже на цьому етапі можна повністю відхилити аргументи вчених (Р. Тузмухамедов, Ектор Грос Еспіель – колишній міністр закордонних справ Уругваю) про належність ПНС до категорії «*jus cogens*», адже для імперативних норм така невизначеність є недопустимою. Проте шлях до розв'язання зазначеного питання є, і для цього нам необхідно піддати семантичному аналізу Статут ООН.

У преамбулі цього документа використано таке формулювання: «Ми, народи об'єднаних націй...», тоді як у розділі про підписання та ратифікацію вказано, що ратифікують цей Статут «Держави, що його підписали, відповідно до своєї конституційної процедури» [2]. Таким чином, можна стверджувати, що за відсутності іншого легального визначення ми маємо ототожнювати народ (націю) з державою, отже, резюмуємо, що всі наявні на сьогоднішній день держави-члени ООН є результатом «самовираження» певного народу. Це важливо мати на увазі, оскільки під час вирішення подальших питань саме така дефініція народу матиме велике значення.

Наступним постає питання форми самовизначення. Прихильники найбільш радикального прояву концепції права народів на самовизначення вважають, що за наявності на це волі певного народу йому має бути надане право безапелляційної сепаратизму – відділення від держави, під юрисдикцією якої він нині перебуває. Це питання міжнародні установи вже намагалися вирішити, зокрема Віденська декларація 1993 року, положення якої відображено й в інших документах,

засначила, що добиватися права на «зовнішнє самовизначення» мають ті народи, які перебувають у колоніальній або іншій залежності від іншої держави [10]. Проте події на Балканах, які відбуваються з 1990-х років і до сьогодні, показують, що на практиці такий підхід не дає можливості вирішити конфліктні ситуації під час розпаду «клаптикових держав».

Підкреслював це й фінський юрист-міжнародник М. Коксенніємі. Він уважав, що вимоги щодо юридичного оформлення самовизначення певних общин є «міною сповільненої дії», яка може призвести до конфліктів не тільки між державою та конкретною общиною, а й між певними угрупованнями всередині однієї держави. Це зумовлюється складністю розмежування, які тоді «народи» мають ПНС, а які – ні [3, с. 7–19]. Початок висування вимог щодо сецесії або широкої автономії зазвичай призводить до колізії з принципами територіальної цілісності й неподільності, порушення яких розглядається як злочин. Про це писав й О. Остеруд, який зазначив: «Існує дилема в концепціях суверенітету і права, при цьому ідея загальних прав людини – на боці не-обов'язкового права. З іншого боку, принцип права націй на самовизначення коливається всередині цієї дилеми. До нього звертаються суверенні держави, коли їм загрожують зовнішні сили, до нього ж звертаються внутрішні сили, які тяжіють до автономії або відділення, яким загрожують репресії державної влади. Вимога самовизначення, з одного боку, постійно стикається з відповідною ідеєю – з іншого. Міркування порядку [...] більше схиляються на користь суверенітету» [4, с. 25]. Отже, принцип ПНС міжнародного права досить легко й цілком правомірно нівелюється положеннями національного законодавства.

Варто також зауважити щодо колізії власне принципів міжнародного права. Це дуже зручно розглядати через призму подій у Європі. Зокрема, Хельсинські домовленості, які закріпили узгодженість між європейськими державами щодо територіальних питань, у тому числі визнання принципу самовизначення, водночас наполягали на принципі територіальної неподільності та визнанні наявних кордонів. Так само Декларація про принципи міжнародного права визнавала право націй на самовизначення, проте наголошувала, що «територіальна цілісність і політична незалежність держави є недоторканими».[5] Отже, якщо держава сумлінно виконує свої міжнародні зобов'язання та дотримується зазначеного документа, вона є повністю недоторканою й суверенною. У цьому контексті варто погодитися з думкою, що в теперішньому вигляді ПНС є неможливим, за умов якщо держава має уряд, який на законних підставах представляє все населення (обраний за встановленою процедурою), а також у її діях відсутні ознаки дискримінації. Тоді ми маємо резюмувати, що народ такої держави вже «самовизначився».

Серед критиків ідеї права народів на самовизначення найбільш помірною видається позиція А. Етціоні, який у працях визнавав досить важливу роль існування принципу міжнародного права, який здатен би був вирішувати спірні територіально-етнічні питання. У своєму чистому вигляді, на його думку, ПНС могло б стати таким механізмом, який приносив би користь людству. Утім, зважаючи на останні світові події, наведений принцип усе більше призводить до деструктивних процесів і хаосу [6, с. 34]. Учений уважає, що завданням юристів має бути розроблення більш дієвих засобів урегулювання подібних спорів.

Більшість дослідників питання права на самовизначення сьогодні дійшли висновку, що сецесія не є оптимальним варіантом реалізації цього принципу. Усе частіше можна почути, що автономія в складі певної держави може вирішити зазначене питання найбільш сприятливим для всіх сторін чином. Зокрема, наводиться приклад Іспанії, де певна кількість провінцій мають розширену автономію в складі унітарної держави. Вони можуть утворювати самостійний уряд, органи бюджетного контролю, проводити вибори за власними нормативно-правовими актами. Щодо автономій варто навести слова Антоніо Кассезе, який зазначає, що для оптимального застосування ПНС доцільно привести до ладу правові рамки реалізації цього принципу. На його думку, порівняно нещодавні приклади Чехословаччини та Югославії наглядно демонструють, що широка автономія скоріше призведе до розпаду національної єдності [7, с. 365].

Підтвердження цих слів можна знайти в подіях 2017 року, які відбулися в Іспанії. Після закінчення Реконквісти Каталонія входила до складу Іспанії більше ніж п'ятсот років, користуючись правами широкої автономії. Уряд держави, її монарх і всі представницькі органи діяли від імені всього іспанського народу (включаючи населення Каталонії) цілком правомірно, надавали окремим регіонам можливість реалізовувати свої права й обов'язки на власний розсуд у внутрішніх справах. Проте нещодавно в Каталонії проведений референдум за відділення, на якому більше ніж 90% учасників проголосували «за». Іспанія, яка повністю дотримувалася у своїх внутрішніх справах принципів права народів на самовизначення та

демократії, має цілком правомірно не визнавати ці результати, оскільки такі дії порушують уже право держави на недоторканність її території.

Для Каталонії (та інших подібних випадків) найбільш вірогідним виглядає такий варіант розвитку подій, за якого центральна влада буде силовими методами придушувати акції на підтримку відділення, кваліфікуючи їх як сепаратистські. Адже МП не лише визнає за суверенними державами право на самозахист своєї територіальної цілісності й поновлення конституційного порядку, а й визначає обов'язок ліквідації прояву сепаратизму (це зазначається в доповіді Генерального Секретаря ООН «Виконання обов'язку захищати» від 12 січня 2009 р.).

Головний аргумент сторони, яка вимагає відділення або автономії в таких конфліктах, – це право народів на самовизначення. Із цього приводу вдало висловився О.В. Тарасов: «Нелегітимне утворення не має будь-яких міжнародних прав і не виконує будь-яких міжнародних обов'язків. Тим більше, на відміну від материнської держави, не має права на самозахист» [8, с. 248–249]. При цьому навіть перевищення меж, необхідних для захисту державних інтересів, не утворює для держави наслідків у вигляді можливості відділення частини її території.

Немає в нелегітимних утворень можливості отримання міжнародного правового визнання від інших, сусідніх, держав. Це знову наглядно ілюструє ситуація з Каталонією: за міжнародними договорами, всі європейські держави мають поважати територіальну цілісність і внутрішній суверенітет Іспанії, а будь-яка акція на підтримку нелегітимного уряду провінції буде порушенням цього зобов'язання. Отже, навіть якщо материнська держава офіційно відмовиться від території, щодо якої виник спір, такі землі не отримають автоматичного права на існування тут нової держави, а скоріш за все будуть уважатися «terra nullius».

Варто зауважити, що навіть зміна територіального устрою материнської держави, проведена відповідно до вимог національного законодавства, не буде вважатися звуженням права на самовизначення. Це право, на думку колишнього Голови Міжнародного Суду ООН Розалін Хігінс, реалізовується шляхом участі в політичному житті держави через інститут громадянства [9, с. 28–29]. Це узгоджується з думкою, що сьогодні народи (нації) варто ототожнювати з національними державами.

Виходячи з вищезазначеного, можна дійти висновку, що будь-яка форма на самовизначення є можливою лише тоді, коли материнська держава надає згоду на конкретну форму реалізації цього принципу. Приклад можна знайти у вирішенні ольстерського питання. У 1985 році була підписана англо-ірландська угода, яка зазначала таке:

«Два уряди:

– підтверджують, що будь-яка зміна в статусі Північної Ірландії може статися тільки за згодою більшості народу Північної Ірландії;

– визнають, що на сьогодні більшість народу Північної Ірландії не бажає зміни в статусі Північної Ірландії;

– проголошують, що, якщо в майбутньому більшість народу Північної Ірландії висловить ясне бажання і формальну згоду заснувати Об'єднану Ірландію, вони представлять і підтримають у відповідних парламентах законодавство, щоб надати сили цьому прагненню».

Тут материнська держава надає право народу Північної Ірландії в майбутньому відділитися від неї, але, по-перше, лише на користь конкретної суверенної держави, а по-друге, за умови додержання необхідних, установлених законом, процедур. Таким чином, реалізація ПНС не відрізняється в цьому випадку від звичайної конституційної процедури зміни території.

Висновки. Право народів на самовизначення – один із найбільш відомих і водночас найбільш дискусійних принципів МП, який сьогодні закріплений у багатьох міжнародно-правових документах. Дослідивши думки різних учених, проаналізувавши тексти міжнародних документів і порівнявши джерела, ми можемо резюмувати таке:

– поняття «народ» і «нація» в міжнародних документах згадуються доволі часто, проте не мають легального (офіційного) визначення в міжнародних правових актах. За таких умов, виходячи з аналізу тексту Статуту ООН, ми маємо ототожнювати їх із поняттям «держава». Така думка підтримана, зокрема, у працях відомих юристів;

– так зване «внутрішнє самовизначення» може відбуватися як через автономії, так і через інститути громадянського суспільства;

– право на «зовнішнє самовизначення» існує лише в народів, які перебувають у колоніальній залежності або під окупацією. З іншого боку, дії, спрямовані на повалення окупаційного режиму, можна оцінювати як самозахист прав людини;

– принцип ПНС є більш політичною, ніж правовою категорією і, на думку багатьох учених, не відповідає цілям ООН щодо збереження миру й недоторканності суверенних прав держав.

Отже, концепція права народів (націй) на самовизначення на тепер не має чітких правових рамок, а отже, її реалізація неможлива з огляду на велику вірогідність колізій з іншими нормами національного законодавства та міжнародного права. Однак ідея існування принципу, який би допоміг під час розв'язання етнічних конфліктів, є правильною, тому його розроблення має стати першочерговим завданням юристів-міжнародників.

Список використаних джерел:

1. Pomerance M. *Self-determination in law and practice: The new doctrine in the United Nations*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1982. С. 154
2. Статут ООН від 26 червня 1945 р. Департамент громадської інформації ООН. Київ, 2008.
3. Коскенніємі М. Національне самовизначення сьогодні: проблеми правової теорії і практики. Міжнародне та порівняльне право щоквартально. Частина 2. Квітень 1994. С. 260.
4. Остеруд О. Суверенная государственность и национальное самоопределение. Этнографическое обозрение. 1994. № 2. С. 26.
5. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций от 24 октября 1970 г.
6. Etzioni A. The evils of self-determination. *Foreign Policy*. Winter, 1992–1993. № 89. P. 21–35.
7. Cassese A. *Self-determination of people: A legal reappraisal*. Cambridge University Press, 1995. P. 375.
8. Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії: монографія. Харків: Право, 2014. С. 512.
9. Higgins R. *Self-determination and Secession. Secession and International Law. Conflict Avoidance – Regional Appraisals* / ed. by J. Dahlitz. New York, Geneva: UN; T.M.C. Asser Press, 2003. P. 274.
10. Віденська декларація 1993 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_189.